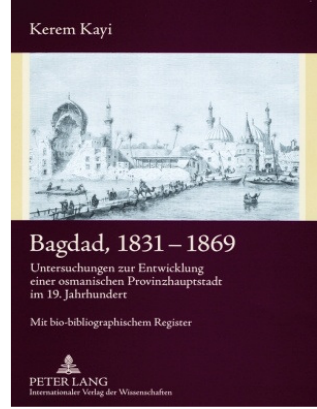

BAĞDAD, 1831-1869.

Untersuchungen Zur Entwicklung Einer
Osmanischen Provinzhauptstadt im 19.
Jahrhundert. Mit Bio-Bibliographischem Register
[= 19. Yüzyılda Bir Osmanlı Eyalet Başşehrinin
Gelişimine Dair Araştırmalar. Bio-Bibliyografik
Liste İle]

Yazar : Kerem KAYI
Yayınevi : Peter Lang
Yer&Yıl : Frankfurt am Main 2007
Sayfa : 526 s.

Yrd. Doç. Dr. Ali CAN
Selçuk Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi

Şerife GÜLPINAR
Selçuk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Kevsr.77@hotmail.com

762'de kurulan, 1258 Moğol istilasından sonra çeşitli devletlerin hakimiyeti altında kaldıktan sonra, 1534-1917 arası Osmanlılar ve kısa bir süre 1623-1638 arasında da Safaviler'in egemenliği altında bir şehir olarak yüzyıllar geçiren ve tarihî değerine nispetle bugüne kadar çok az araştırmaya konu olan Bağdat şehri, bu çalışmada, 1534'ten 1917'ye kadarki bütün Osmanlı dönemi içinde, 1831-1869 yılları arası kesit halinde incelenmektedir. Osmanlı Devleti'nde merkezden uzakta önemli bir vilayet olan Bağdat şehrinin sözü edilen döneme ait genel bir manzarasını ortaya koyan bir şehir araştırması olan bu eserin diğer bir özelliği, bu kökü çok eskiye uzanan belde hakkında yapılan çalışmalar ve kaynak niteliğindeki eserlerin derlendiği bir literatür çalışması niteliği de taşımasıdır.

Çalışmanın ana bölümlerinden önce, kitapta geçen tablolar ve sayfa numaralarını gösteren bir tablolar listesi, bibliyografya ve transkripsiyon hakkında verilen bilgilendirme notları ve kısaltmaları içeren kısa bir bölüm yer almaktadır (ss. 9-16).

Beş bölüm halinde düzenlenen kitabın sonunda yer alan *Ekler* (ss. 385-439) ve *Literatür* (ss.439- 485) kısımları da eserin genel hacmine nispetle önemli bir yekûnu oluşturmaktadır. Konunun anlaşılabilmesi açısından ana bölümler kadar dikkatle okunmaya değer ve ayrı başlıklar altında listelenen ekler ve literatür

katalogları kendi içinde ayrıntılı bir tasnifle, konuya ilgi duyan akademik çevreler ve genel okuyucu için oldukça faydalıdır.

İlk bölümü oluşturan *Giriş* kısmında (ss.17-49), XX. Yüzyıl Historiografisinde Bağdat'ın yeri anlatılırken şehrin kadim tarihi ve çeşitli hükümler altındaki zamanlarına da kısaca değinilmiştir. Çalışmanın amacı ve çalışılan dönemde Bağdat tarihiyle ilgili olarak yazarın faydalandığı arşiv kaynaklarının durumu ve hatırat ile seyahat literatüründen söz edilmiştir. Konu incelenirken Bağdat Osmanlı egemenliğinde bulunan diğer Irak şehirleri ile Ön Asya'da / Türkiye'deki diğer şehirler kıyaslanarak, şehir araştırmalarının gelişiminin de dikkate alındığı belirtilmiştir.

Şehir araştırmalarının 'üvey çocuğu' olarak nitelenen Bağdat'ın yanında, bugüne kadar Musul hakkında yapılan çok sınırlı çalışmalar dışında Basra, Kerbela, Necef, Süleymaniye, Erbil gibi önemli Irak şehirleri hakkında modern şehir tarihi araştırması olmadığı ifade edilirken, Irak'a dair kötü kaynak durumu ve aynı zamanda Irak arşivlerinde araştırma yapmanın güçlüğünün yeterince eser verilmeyişinde etkili olduğu belirtilmektedir.

Osmanlı zamanı Arap ve Türk şehirleri hakkında, tarihi şehir araştırmalarının uzun bir zamandır İslam bilimi, Coğrafya, Arkeoloji ve Tarih Yapı Araştırması disiplinleri arasında eskiye göre daha etkili devam ettiğini ve bu alandaki çalışmalardaki artan yoğunluğun, makale ve yazıların artan sayısında da rol oynadığını ifadeyle yazar, Bağdat'la ilgili olarak 1962'de kuruluşunun 1200. yıldönümünde çoğu Arapça olmak üzere, İngilizce ve Fransızca yazılmış şiir, makale, literatür çalışması, monografi ve hatta yayımlanmamış materyalin listelendiği geniş bir çalışmanın yanında diğer tarihi ve bibliyografik çalışmalardan da bahsetmektedir.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yy.'da içinde bulunduğu sıkıntılı durum, imparatorluğun önemli topraklarının kaybı, artan savaş maliyetleri, devleti yeni ve daha köklü tedbirler almaya yöneltti ve "Tanzimat" adı altında reformlar uygulandı. Osmanlı Devleti, halâ elinde olan topraklara yoğunlaşırken, bu anlamda uzak Irak eyaletlerinde de merkezî denetimin yeniden sağlanması gerekiyordu. Bağdat şehri, Müslümanlar için kutsal bir şehir olması yanında, XIX. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Ermeni ve Yahudilere yeni vatandaşlık anlayışı içinde ticari imkânlar sunuyor, diğer yandan Hristiyan, Müslüman ve Yahudilere birlikte iş yapma imkanı da veriyordu. Süveyş Kanalı'nın açılması bölgenin ticari faaliyetini ve stratejik önemini artıran bir unsurdur. Bu anlamda bölge İngiltere, Fransa, Rusya gibi dönemin büyük devletlerinin çıkar çatışmalarının yaşandığı bir alan haline gelmişti.

Yazar, 1850'lerden sonra Bağdat'ın, arkeolojik çalışmalar yanında turistik değer taşıyan bir şehir olduğunu vurgulayarak, ulaşım ağlarının kurulması ve artan ziraî faaliyetin de şehrin gelişmesinde etkili olduğunu ve pek çok yeni yerleşim alanının kurulduğundan söz etmektedir. Yazara göre çalışmanın amacı, 1831-1869 arasındaki 40 yıllık dönem içinde çoğulcu toplumuyla Bağdat'ın tarihini bir şehir tarihi çerçevesinde değerlendirmek ve arşiv materyalleri ışığında sözkonusu

dönemde Bağdat'ın tarihi görünümünü/resmini (Geschichtsbild) ortaya koymaktır. Ancak çalışma dönemin Arap ve Osmanlı eyaletlerini içine alan genel bir politik değerlendirme iddiasında değildir.

Giriş bölümünde çalışmanın bölümleri ve içerikleri hakkında kısaca izahat yapılmakta ve şu sorulara yanıt aranacağı belirtilmektedir: Tanzimat reformları Bağdat'ta ne ölçüde başarıya ulaştı? Osmanlı elitleri (Osmanlı yöneticileri), dini farklılıklar/zıtlıklar içinde hiyerarşik yönetim yapısını nasıl kurdular? Bağdat'taki yönetim sosyal-politik sorumluluğunu ne ölçüde yerine getirdi?

Yazar arşiv kaynakları yanında seyahat ve hatırat literatüründen de faydalandığını ifade ederken, kitabın sonundaki kaynakça kısmının hem bugünkü Bağdat tarihi araştırmalarının durumunu göstermesi, hem de bu bölümün hem okuyucu hem de konuya ilgi duyanlar için kaynak sunmasının önemine değinmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belge taramasının kendi içindeki bazı zorluklarından bahisle yazar, çalışmanın ancak sınırlı sayıda belgeyi taramaya imkan verdiğini, bu belgeler içinde Hatt-ı Hümayun'lar ve sayısı adı geçen dönemde 160 bine baliğ olan İrade'lerin de bulunduğunu, dolayısıyla Osmanlı idari yapısının, bu seçimin ağırlık noktasını oluşturduğunu dile getirmiştir.

Bir diğer kaynak olarak; çeşitli sebeplerle Bağdat'ta bulunmuş, değişik meslek ve kesimden şahsiyetin kaleme aldığı seyahat ve hatırat kitaplarının da kullanıldığı ifade edilmiş, ayrıca kitabın sonunda doğu ve batı dillerindeki seyahatnamelerin künyesi tablo halinde gösterilmiştir (s.437).

Coğrafya ve Topografya adını taşıyan ikinci bölüm (ss.51-111); *Coğrafi Konum, Ulaşım Yolları, Bağlantılar ve Vasıtaları, Dicle Nehri, Su Temini, XIX. Yüzyılda Bağdat'ın Topografyası ve Bağdat Köprüsü* alt başlıklarına ayrılmıştır.

Şatt'ül Arab'ın kalbi olarak tavsif edilen Dicle kenarındaki Bağdat'ın tabii olarak çevreden izole olmuş coğrafi konumu, yaşamı oldukça güçleştiren sıcaklıkları ve sık sık yaşadığı su taşkınlarından söz edilerek, şehir halkının ve merkezden gönderilen valilerin bu sorunların üstesinden gelebilmek için gösterdikleri çabalar anlatılmıştır. Özellikle Dicle nehrinde oluşan taşkınların ekili alanlar üzerinde olduğu kadar, ulaşım ve salgın hastalıkların baş göstermesinde de etkili olan zararlarından bahisle, soruna tam bir çözüm getirmeyen tedbirlerin yanında inşa ettirilen setlerin tamirat ve yapımları konusundaki mali zorluklar anlatılmıştır. Alt bölümün sonunda yer alan tabloda yıllara göre yapılan setler ve kanallar verilmiştir. Bağdat'tan civar şehirlere ulaşım güzergahları, o dönemde kullanılan ilkel ve modern denebilecek kara ve nehir ulaşım araçlarından söz edilirken yazar, Bağdat'tan Musul'a, Hille'ye, Halep'e veya Akdeniz'e yolculuğun, çeşitli vasıtalarla kaç gün sürdüğünü de vererek, dönemin resminin okuyucunun gözünde canlanmasına yardım etmektedir.

XX. yy. başına kadar su temininin tam olarak sağlanamadığı Bağdat'ta Dicle'den sağlanan suyun ilkel yollarla insanların kullanımına sunulduğu vasıtalar

bahsedilmiştir. İçme ve kullanma suyunu evlere ve diğer mekânlara kadar ulaştırılan vasıtalar içinde özellikle sebiller geniş yer tutmaktadır. Yerleşim birimleri ve ibadethanelerde inşa edilen bu sebillerin sayıları ve yapılış zamanları da verilmiştir. Kartografik ve topografik çalışmalarını anlatan bölümde 1534'ten 1917'ye kadar Bağdat için çıkarılmış haritalar, ölçekleri ve eser sahipleri ile birlikte tablo halinde verilmiştir (s.80, 81, 82). Bu bölümde şehrin iki ana kısmı olan doğudaki *Rusafa* ve batı kısmına verilen adla *Karh* bölgeleri ele alınmıştır. Bu kısımdan edinilen bilgiler arasında; her iki bölgede şehre girişi sağlayan dört veya beş ana giriş kapısının bulunduğu, Rusafa'da XI. yy.'dan itibaren şehir kalesi yapılmışken Karh'ta 1800'e kadar kale olmadığı, Kölemenler tarafından yapılan kalenin ise su baskınlarıyla yıkıldığı gibi veriler de bulunmaktadır.

Bağdat Köprüsü'nü geçince girilen Rusafa'da eyalet valilerinin oturduğu konutlar, cami, kışla gibi yapıları içine alan bina kompleksleri ile idare binalarının ve okulların bulunduğu, Bağdat'ın en kilit mahallesi olan *Meydan Mahallesi* bulunmaktadır. Evlerin yapı malzemesi tuğladır. Binaların zayıf malzemeden yapılmış olmaları 1831'deki sel baskınında Rusafa'nın yarısının yıkıma uğramasına sebep olmuştur. Bu afet aynı zamanda çok değerli Memlûklü saraylarını da yerle bir etmiştir. Rusafa bölgesinin anlatıldığı bölümde mahalleler ve şehrin caddeleri de ele alınmıştır. Cami, kilise ve sinagoglar etrafında dini ve etnik temelde kümelenen mahallelerin bu dönemdeki sayısı hakkında farklı rakamlar bulunmakla beraber seyyahların aktardığına göre bu sayı 70 ila 90 arasındadır. Şehrin Sünni Müslüman nüfusunun yanında Şiiiler açısından da kutsal beldeler olan el Kazımiyye ve Kerbela'ya giden hac yolunda bir şehir olması sonucu Bağdat'ın Şii yerleşimcilerle nüfusunun arttığı belirtilmektedir.

XX. yy.'a kadar planlı bir düzenleme yapılamayan şehrin caddeleri ve bağlantı yollarını plansız da olsa düzenleme çalışmalarının Mithat Paşa ve geç dönem Osmanlı valileri tarafından yapıldığı belirtilerek bu konuda Osmanlı'dan sonraki modern düzenlemelerden de söz edilmiştir. Şehirde 1885'e kadar konaklanacak bir otelin bulunmaması da ilginç bir anekdotur.

Bağdat Köprüsü'nü anlatan kısımda köprünün dayanıksız malzemeden yapısının kullanımını zorlaştırdığı, seller ve güçlü rüzgârlar karşısında tahrip olabilen köprüyü yenileme çabalarının maddi sebeplerden yapılamadığı ifade edilmiştir. Mithat Paşa döneminde başlayan tamir ve yenileme çalışmalarının ise daha sonra da devam ederek, 1917'de İngiliz işgali ve Kraliyet döneminde köprünün modern ölçülerde yenilediğini çalışmadan öğreniyoruz.

Vilayetin Yönetimi ve Yönetimi İlgilendiren Alanlar /Yönetim Unsurları (ss.113-215) adını taşıyan üçüncü bölümün alt başlıkları; *Bağdat Vilayetinin Eyalet Olarak Yönetim Unsurları, Bağdat Valileri* (Her vali ayrı başlık altında ele alınmıştır.), *Askerî Durum, Finansal Durum, Hukukî Durum.*

Bölümün başında Bağdat'ın tarihine de değinilerek yönetim yapısı ve XIX. yy.'da bu yönetsel durumda meydana gelen değişim ve idaredeki hiyerarşi anla-

tlmiştir. Osmanlı'nın 1534'te aldığı Bağdat, merkez sancak olan Bağdat şehrinin yanında Musul, Basra ve daha pek çok şehri barındıran, coğrafi sınırları neredeyse bugünkü Irak'a eşit olan bir Eyalet idi. XIX. yy.'da adı 'Vilayet' olarak değişmiş ve alt birimlere ayrılmıştır. Bu idari birimler -sancak/ livalar, kazalar ve nahiyeler- isimleri ve kuruluş tarihleri ile birlikte liste halinde verilmektedir. Tanzimat'tan itibaren değişen yönetim yapısı içinde valilerin ve onların maiyetinde çalışan ve her biri eyalet içinde otorite sahibi olan 'Müşir', 'Kadı' ve 'Defterdar' gibi memurların hiyerarşisinden ve maaşlarından söz edilmiş, valinin İstanbul'daki temsilcisi konumunda olan 'Kapı Kethüdaları'ndan da bahsedilerek ilgili dönem içinde görev yapanların isimleri ve dönemleri de aktarılmıştır. Vilayet idaresinde önemli görevleri olan bu memurlar yanında valinin yanında işlerini görmede ona yardımcı olan başkâtip, musarrif, postacı vs. görevlilerden de bahsedilmiştir.

1831 ile 1872 arasında Bağdat'ta en kısıtı 6 ay, en uzununu 11 yıl görev yapan 11 vali ayrı konu başlıkları halinde düzenlenmiştir (ss.131-182). 1831'de Memlûklülük'ten sonraki ilk Osmanlı valisi olan Laz Ali Rıza Paşa'dan en son 1869-1872 yıllarında görev yapan Ahmet Mithat Paşa'ya kadar Bağdat valilerinin vilayette yaptıkları işler yanında kişisel özellikleri, kökenleri, daha önceki görevleri, görevlendirilmeleri ile görevden alınmaları, aldıkları eğitim, ilgi alanları, halk üzerindeki etki ve popüleriteleri de kısaca anlatılmıştır. Çoğu asker kökenli ve Avrupa'da eğitim almış olan Osmanlı'nın bu yüksek memurlarını en çok uğraştıran siyasi gailenin Arap kabileleriyle mücadele olduğu görülmektedir. Ayrıca şehrin geçirdiği su taşkınları ve salgın hastalıklar da yaşamı zorlaştıran ve valileri uğraştıran sorunlar arasında yer almaktadır.

Kitapta sözü edilen Bağdat ve diğer vilayet şehirlerindeki imar faaliyetleri arasında nehirler üzerinde setler, yeni idare bina ve kompleksleri, kışla, karakol, tekke, köprü imar ve projeleri vs. yer almaktadır. Ancak vilayetin gelişmesine hizmet eden faaliyetlere kimi zaman hiç rastlanmazken bazı dönemlere ise pek çok iş sığdırıldığı görülmektedir. Mesela rüşvet gibi idareyi yozlaştırıcı kimi yöntemlerin etkili olduğu dönemler – Mustafa Nuri Paşa – olmakla beraber, Mithat Paşa gibi olağanüstü kişisel çabasıyla şehri tarihinde görülmemiş bir ihya ve imara kavuşturan valiler de bulunduğunu görüyoruz. Yönetimsel alanda; ilk kez tesis edilen Meclis-i Şura, Meclis-i Kebir gibi katılımcı organlar, idari hiyerarşi, memurların ücretleri gibi konulara da değinilen eserde ayrıca Valilerin Bab-ı Ali ile yazışmalarından ve ilişkilerinden merkezi hükümetin vilayet üzerindeki merkezîyetçi çabası gözlemlenebilmektedir. Valilerle ilgili bölümde şehirdeki bütün idari, ticari faaliyet ve yapı-onarım işleri ayrıntılı olarak verilmemle beraber okuyucuda dönemle ilgili genel bir malumat ve kanaat oluşturmaktadır.

Üçüncü bölümün sonunda vilayetin askerî, finansal ve hukuksal durumu anlatılmaktadır. Askerî gelişmelerle ilgili olarak; şehirde kurulan modern birliklerden bahisle, şehrin askerî yapısında ve Irak ordusunun modernleşme sürecinde önemli bir gelişme olarak Altıncı Ordu'dan bahsedilmiştir. Ordunun idari ve mâli anlamda İstanbul hükümetiyle olan ilişkileri hakkında bilgi verilirken, Irak halkın-

dan da pek çok kişinin görev aldığı belirtilen Altıncı Ordu'da vazife alanlarla ilgili önemli bilgilerin edinilebileceği bir kaynak olarak Askerî Salnâmeler gösterilmektedir. Hem yönetim kademesinde *müşir* ve *ferik* rütbesiyle görev almış ordu komutanları hem de Irak Ordu Meclisi'nde bulunmuş reis ve azalar, hizmet yıllarıyla birlikte grafik içinde gösterilmiştir.

Finansal sahada vilayetin en yetkili ismi olan *Defterdar* ve onun sancak ve kazadaki mümessilleri olan memurların görevlerinden bahsedildiği bölümde vilayetin mali idaresi anlatılmıştır. Bağdat Almanaklarında (diğer adıyla Salnâmeler-Yıllıklar) şehir yönetiminde en etkili isimler (erkân-ı vilayet) arasında geçen defterdarların Bab-ı Âli nezdindeki etkinlikleri, merkezî hükümetle ilişkileri ve etkileşimleri de anlatılmaktadır. Bağdat'ta görev yapan defterdarların kısa biyografileri de bu bahse dahil edilmiştir. Vilayetteki hukukî durumla ilgili olarak en üst yargı mercii olan *molla* ya da *kadı* ve yardımcıları olan *naib*'lerin görevlerinden bahsedilirken, Müslüman cemaati dışında Hristiyan ve Yahudilerin de kendi cemaat mahkemele-ri olduğu zikredilmektedir. Bölüm vilayette görev yapmış kadıların listesi ile sonlanmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümü XIX. Yüzyılda Bağdat Şehir Halkı (ss. 215-314) başlığı altında; *Nüfus sayımı ve Demografik Gelişme, Bağdat'ta Mukim Halk, Müslümanlar, Nakib'ül Eşraf, Yahudiler, Hristiyanlar, Ermeniler, Persler, Avrupalılar* olarak yedi alt başlık halinde düzenlenmiştir.

Bağdat'ın demografik gelişim ve nüfusuna ilişkin bilgi edinmede ilk kez 1881'deki sadece erkek nüfusunun dikkate alındığı nüfus sayımına kadar lokal düzeyde askere alma, yeni vergiler koyma gibi gayelerle yapılan sayımlar ile seyahat ve konsolos raporlarının kaba tahminler yapmak üzere kullanılabilceği ifade edilmiştir. Farklı kaynaklarda 90 binle 200 bin aralığında sayıların zikredildiği aktarılarak bu dönemde şehir nüfusuna etki eden en büyük etkenlerin çeşitli felaket ve epidemiler (salgın hastalıklar) olduğu, özellikle kolera ve vereme çok sayıda kurban verildiği anlatılmaktadır. Bu anlamda bu salgın hastalıklarla mücadele ve alınan tedbirlerle 1860'lardan sonra nüfusun yeniden artmaya başladığı ve giderek Bağdat'ın dünyanın en büyük şehirleri arasına girdiği aktarılmaktadır. Alt bölümün sonunda yine yapılan izahata yardımcı olan ve XIX. yy. başından XX. yy. başına kadar şehrin nüfus değerlerini seyyahların tahminleri ve salnamelerden alınan bilgiler doğrultusunda gösteren bir liste yer almaktadır.

Bağdat'ta oturan ve şehrin mozayikliğini oluşturan farklı dini ve etnik cemaatlerin anlatıldığı 'Bağdat'ta Mukim Halk' alt bölümünde bu cemaatlerin oturdukları mahalle ve muhitler, bu muhitlerin seçiminde etkili olan sebepler, sosyal yaşamda, sanatsal ve resmi sahada kullanılan diller, cemaatlerin özellikle hangi meslek dallarında çalıştıkları gibi konular anlatılırken halkın eğitim düzeyi ve açılan okullara da kısaca değinilmiştir. Şehirdeki Müslüman grup arasında şehirli olanlar ve aşiret halinde yaşayanlar ile Şii ve Sünniler arasındaki ayrılıktan söz edilmiştir. Uğraşı alanları anlatılırken özellikle isim yapmış tüccar ailelerinin faaliyetleri, etnik grup ve ailelerin şehir yaşamındaki etkinlikleri ile idareyle ilişkileri yanında sanatçılar, okul

ve eğitim durumu hakkında da bilgi verilmektedir. İlimiye sınıfından da söz edilerek XIX. yy. boyunca nam yapmış ulemâ kitabın sonundaki ekler kısmında listelenmiştir (s.421).

İlgili dönemdeki Müslüman halkın nüfus değerleri alındığı kaynaklarla birlikte sunulmuştur. Şehrin seçkin ve önde gelen aileleri 'Nakîb-ül Eşraf' başlığı altında anlatılmıştır. Abdülkadir Geylani'nin soyundan gelen Bağdat'ın bu köklü ailesinin sosyal ve politik etkileri anlatılırken valilik mertebesine çıkmış "Nakîbler" den örnekler verilmiştir. Merkezi hükümetin de kendilerine önem ve değer verdiği bu prestijli zümrenin yerel idareyle ilişkileri, yaşamları ve şehre yaptıkları hizmetlerden bahsedilmekte, yıllar içindeki nakîblerin isimleri tablo içinde gösterilmektedir.

Yahudiler bahsinde ise kısa tarihleri, Irak'ta yaşadıkları şehirler, Bağdat'ın Yahudi cemaat için önemi, Bağdat valilerinin ve şehrin diğer ahalisinin cemaatle genellikle iyi olan ilişkileri anlatılmıştır. Şehrin ticaret ve ekonomisinde önemli bir role sahip olan Yahudiler'in iktisadi faaliyetleri, Hahambaşılık kurumunun ortaya çıkışı açıklanırken Tanzimat Fermanı'yla birlikte gelişen özgürlük ortamının etkisi de zikredilmektedir. Yine bilhassa gayrimüslim halka tanınan serbestinin eğitim sahasındaki yansıması olarak açılan okullar ve diğer eğitim kurumlarından söz edilirken Avrupa'da yetişen modern Yahudiler ile yerli cemaat üyelerinin geleneksel anlayışları arasındaki ayrılığın, çoğu toplumda geçiş dönemlerinde rastlanan modern-geleneksel çatışmasına benzer biçim arzettiği görülmektedir.

'Hristiyanlar' başlığı altında, Hristiyan cemaatinin Bağdat'taki geçmişi üzerinde durularak, özellikle Osmanlı dönemi ve XIX. yy.'ı kapsayan dönemin yeterince çalışılmadığı ifade edilerek Oryantalist ve seyyahların eserlerinde Bağdat'ın bir İslam şehri olarak sunulmasına koşut olarak Hristiyan varlığının üzerinde fazla durulmadığına dikkat çekilmiştir. Şehrin en küçük dini grubunu teşkil eden Hristiyanların yüzyıl boyunca artan nüfus değerleri hem genel olarak hem de mezhepler bazında tabloyla gösterilmiştir. Hristiyanlar içinde en kalabalık grubu teşkil eden Ermeniler dördüncü bölümün bir diğer alt başlığı olarak ele alınmıştır. Bağdat Ermenileri hakkında çalışmaların yetersiz olduğu aktarılırken bunun istisnası olan bir-iki eser zikredilmiştir. Tarihsel olarak şehre yerleşmeleri ve şehirdeki Ermeni cemaatinin oluşum süreci, meslekî meşgaleleri, ticari ve ekonomik alanda Yahudiler'le rekabetleri gibi konular yanında seyyahların tahminleri doğrultusunda Ermeni nüfusu ile bu sayıyı etkileyen faktörler arasında özellikle vebadan söz edilmiştir. Açılan kilise ve okullar ile eğitim faaliyetlerine de değinilmiştir. Şehirdeki Persler (Şiiiler) özellikle bu kesim üzerinde dinî ve siyasi büyük etkisi olan Safavi Devleti ile ilişkiler çerçevesinde anlatılmıştır. Şii hacılar dışında İran'dan gelen muhalifler, Şah'ın Bağdat'a yaptığı ziyaret de değinilen konular arasında yer almaktadır Bu bölümün son başlığı 'Avrupalılar'. Konsolosluklarda bulunan veya çeşitli sebeplerde Avrupa ülkelerinden Bağdat'a gelen yabancılar ile bunlar arasında öne çıkan bazılarının kişisel özellikleri ve hayat hikâyeleri anlatılmaktadır.

Çalışmanın beşinci ve son bölümüne adını veren başlık olan *Yapılar* (ss. 315- 380) bahsinde; *1831: Yeni Bir Yapı Tarihi Döneminin Başlangıcı Mı?, Yöne-*

tim Binaları ve Askerî Yapılar, Camiler, Sinagoglar , Kiliseler, Ticarî Yapılar, Hamam ve Kahvehaneler alt başlıklar halinde ele alınmıştır. Bağdat'taki yönetsel ve askeri yapıların ele alınan dönemdeki yenileme ve tamir çalışmaları anlatılırken özellikle su baskınlarının binalara verdiği zararlar yanında askeri, finansal ve yönetsel şartların elzem kıldığı modernizasyon tedbirleri için finansal destek isteyen valilerin merkezle yazışmalarına ve valilerin faaliyetlerine değinilmiştir. Saray ile hükümet binalarının onarımı yanında yeniden yapıma aşamaları anlatılırken binalardaki Avrupaî modern stil tasvir edilmektedir. İdarî, askerî binalardaki yenileme çalışmalarının tablo içinde kronolojik olarak gösterilmesi konunun özetini de sunmaktadır.

Bağdat camilerinin anlatıldığı bölümde; bu yapıların yapımı ve yenilenmeleri hakkında bilgiler verilirken camilerin mimari karakteristiği üzerinde etkisi bulunan unsurlara değinilmiş, şehirdeki önemli camiler zikredilmiştir. 1870'te Mithat Paşa resmi devlet okullarını açana kadar gayri-resmi olarak eğitim veren mektep ve medreselerdeki eğitim sürecinin özellikleri üzerinde durulmuştur. 1534'ten önce inşa edilenler de dahil olmak üzere 1903 tarihine kadar yapılan cami ve medreseler uzun bir liste halinde sıralanmaktadır. Camilerle ilgili bölümün sonunda XIX. yy.'da Bağdat'ta bulunan kütüphaneler kitap sayıları ile birlikte aktarılmaktadır.

Sinagoglarla ilgili olarak; XIX. yy.'da Bağdat'taki Sinagogların sayısı dışında yapısal tasviri konusunda seyahat kitaplarının geniş bilgi vermediği anlaşılmaktadır. 1839 Tanzimat'ın ilanı ve özellikle 1856'dan sonra sağlanan serbestî ortamında sayıca giderek artan musevî ibadethanelerinden önemli olanları zikredilerek bazı yapısal özellikleri anlatılmıştır. 'Kiliseler' bahsinde ise Hristiyanlık içinde etnik ve mezhepsel bakımdan birbirinden ayrılan kiliseler ayrı başlıklar halinde anlatılmıştır. Her cemaatin padişah beratıyla açtığı kendi kilisesinin, çoğu zaman yanındaki okul, kütüphane vs. ile beraber oluşturduğu kompleksler ile mimari özellikleri, finansmanları gibi konular yanında birbirinden bağımsız denebilecek dinî kurumlar olarak ortaya çıkış ve gelişmeleri de anlatılmıştır. Şehirdeki ticari iş ve muamelelere mekan olan hanlar ve pazar yerlerinin anlatıldığı 'Ticarî Yapılar' bölümü içinde XIX. yy.'da şehrin doğu ve batı yakasındaki bütün han ve pazarların isimleri yer almaktadır. Sosyal yaşamın canlı birer ögesi olan ve özellikle kadınların gittiği hamamlar; buldukları mahalleler, yapı malzemeleri, mimari özellikleri ile seyahatçıların ve bu konudaki eser sahiplerinin tasvirleri vasıtasıyla aktarılmaktadır. Yazar hemen her bölümde yaptığı gibi Bağdat hamamları konusunda da ulaşılabilen verileri çalışmanın hacmi ve kapsamı nispetinde aktarırken bir yandan okuyucuyu mevcut kaynaklar hakkında bilgilendirmekte, öte yandan konu hakkında kaynakların yetersizliği ve diğer sebeplerle izahata kavuşamayan karanlıkta kalan yanlarını da okuyucuyla paylaşmaktadır. Kahvehanelerin anlatıldığı kısım beşinci bölümün son alt başlığını oluşturmaktadır. Yine sosyal yanı olan bir mekan olan kahvehanelerin yapısal ve mekana ilişkin tarafları ile buralardaki insanî manzaralar tasvir edilmiştir. Bağdat'taki hamamların ve kahvehanelerin tek tek isimleri ve kaynaklara göre sayıları tablo içerisinde aktarılmamıştır.

Sonsöz'den sonraki *Ekler* kısmının başında Bağdat ile ilgili olan kişi ve ailelerin bibliyografyasının listelendiği ve haklarında kısa, özet bilgilerin verildiği bölüm gelmektedir. XIX. yy.'daki Bağdat ulemâsını, şairlerini, hattatlarını gösteren tablolar da bu kısımda yer almaktadır. Yine bu bölümde şehirde bulunmuş seyahatçıların, misyonerlerin ve diplomatların burada ikamet ettikleri tarih aralıkları ve yayınlanmış eserleri listelenmiştir. Kitapta geçen *Tablolar Fihristi* son başlıktır. Bundan önceki *Bibliyografya* bölümünde ise, temel alınan birincil kaynaklar olan arşiv dökümanları, bibliyografya yayınları, yayınlanmış gazeteler, almanaklar, biyografiler, otobiyografiler, mektuplar, günlükler (Türkçe, Arapça, Osmanlıca ve diğer dillerde), seyahat literatürü, literatür çalışmaları gibi kaynaklardan çok geniş bir yelpaze içinde istifade edildiği görülmektedir. Ayrıca faydalanılan ikincil kaynaklar da verilmiştir.

Bütün bu özellikleriyle sözkonusu eser, Osmanlı Devletinin önemli merkezlerinden olan ve günümüzde bu önemini koruyan Bağdat şehrinin Osmanlı Dönemindeki tarihini değişik yönlerden ele alması, kapsamlı bir literatür analizi yapmış olması ve bilhassa konuyla ilgili bir boşluğu doldurması açısından takdire değer bir çalışmadır. Akademik çevrelere ve konuya ilgi duyan kesimlere çok yönlü istifade olanakları sunmaktadır